

12-мавзу. ТОЛДОШЛАР ВА ЖИЙДАДОШЛАР ОИЛАСИ

Режа:

- 1. ТОЛДОШЛАР (SALICACEAE) ОИЛАСИ. ТОЛ (SALIX) ТУРКУМИ**
- 2. ТЕРАК (POPULUS) ТУРКУМИ**
- 3. ЖИЙДАДОШЛАР (ELAЕAGNACEAE) ОИЛАСИ, ЖИЙДА (ELAЕAGNUS) ТУРКУМИ.**
- 4. ЧАКАНДА (HIPPOPHAE) ТУРКУМИ**

ТОЛДОШЛАР (SALICACEAE) ОИЛАСИ

Бу оилага бир уйли, кўпинча икки уйли дарахт, бута ва чала буталар киради. Буларнинг барги оддий тузилган, спирал шаклида жойлашади, бир жинсли, гуллари кучаласимон тўпгул ҳосил қилади. Кучаласи барглар ёзилгунга қадар ёки ёзилиб бўлгандан кейин ҳосил бўлади. Гуллари ёнбаргчалар қўлтиғида жойлашади. Гулининг гулқўрғони, чангчиси бор. Чангчиси 1 дан 80 тагача бўлиши мумкин. Улар эркин ҳолда ёки бир-бири билан қўшилиб ўсган бўлади. Урғочи гуллари бир уйли, мевачи барги иккита, тугунчаси устки, кўп уруғкуртакли. Улар шамол ёки ҳашаротлар ёрдамида чангланади.

Меваси бир уяли, кўп уруғли кўсакча бўлиб, икки-уч паллага бўлинади, уруғининг туб томонида кумуш ранг ипаксимон туклар бор. Уруғлари шу туклар ёрдамида ҳавода ва сувда тарқалади. Уруғи униб чиқиш хусусиятини тез йўқотади. Уруғида бошланғич илдиз, уруғпалла ва муртак бор. эндосперма бўлмайди. Булар уруғдан ва қаламчадан кўпаяди.

Толдошлар оиласига кирадиган ўсимликлар, асосан, шимолий ярим шарда мўътадил иқлим зонасида тарқалган. Улар дарё ва кўл бўйларидаги нам эрларда ўсади. Тупроқ танламайди. Оиланинг учта: тол, терак, чозения туркумлари бор. Булар таркибига 600 дан ортиқ тур киради. Улардан 200 таси МДХ флорасида учрайди. Марказий Осиё флорасида 70 тури бўлиб, улардан 40 таси маҳаллий флорага оид, қолган 30 таси интродукция қилинган турлардир.

ТОЛ (SALIX) ТУРКУМИ

Туркумнинг вакиллари дарахт, бута ва чала бутадир. Дарахтларнинг танаси йўғон, пўсти дағал ва ёриқли. Моноподиал типда шохланади, шох-шаббаси кенг пирамида шаклида, айрим турлариники эрга эгилиб ўсади. Новдаси узун-қисқа, пўстлоғи силлиқ ёки ғадир-будур. Куртаклари бандсиз, биттадан жойлашади, битта тангача билан қопланади. Барглари спирал шаклида, айрим турларида қарама- қарши жойлашади, бандли пластинкаси бутун. Чети тишчали ёки текис. Айрим турларининг барги атрофида безчалар бор. Ён баргчалари турли шаклда бўлиб, тез тўкилади.

Туркумнинг вакиллари турли вақтда гуллайди. Баъзилари барги ёзилгунча, бошқалари барги ёзилиб бўлгандан сўнг, учинчи хиллари эса барг ёзилиши билан бир вақтда гуллайди. Кучаласи тўпгул бўлиб, икки ёшли новдаларда жойлашади. Гули бир жинсли, айрим турларида икки жинсли

бўлиб, ён баргчалар кўлтиғида жойлашади. Урғочи гуллари бир уруғли, тугунчаси тухум шаклда бўлиб, бандсиз ёки бандли, бир устунчали, иккига ажралиб турган тумшукчаси бор.

Толлар ҳашаротлар ёрдамида чангланади. Шимолий туманларда учрайдиган айрим турлари шамол воситасида чангланади. Кўпчилик турларида эркак гулларининг чангчиси 3-12 та бўлиб, айрим турларида асоси билан кўшилиб ўсади, айримларида эркин ҳолда бўлади. Толлар март-апрел ойларида гуллайди, меваси 25-30 кундан кейин этилади. Уруғи майда бўлиб очик эрда, нам жойда, тез, яъни 5-10 соатда униб чиқади ва қулай шароитда тез ривожланади. 15-20 кундан кейин униш хусусиятини йўқотади. Толлар вегетатив усулда қаламчадан яхши кўпаяди. Илдизидан бачкиламайди. Фақат **узун баргли Америка толи (*Salix longifolia* Muchl.)** илдиздан бачкилаб кўпаяди. Пархиш йўли билан ҳам кўпаяди. Тўнқасидан новда чиқариб тикланиши ҳам мумкин.

Толларнинг ёғочи пишиқ бўлиб, қурилишда ишглантилади. Бир йиллик новдаларидан сават тўкилади, мебел ясашда фойдаланилади, айрим турларидан луб толалари олиш мумкин. Бу толалардан арқон, каноп эшилади. Пўстлоғидан медицинада ишглантиладиган салицин моддаси олинади. Толлар хушманзара ўсимлик бўлиб шаҳарларни кўкаламзорлаштиришда кенг фойдаланилади. Улар ўрмонларни сифатини яхшилашда аҳамиятга эга. Айрим турлари дарё бўйларидаги кўчма қумларнинг ҳаракатини тўхтатиш учун экилади. Қуйида баъзи турларига тавсиф берилади.

Оқтол (*Salix alba* L.) бошқа толлар ичида энг каттасидир. Бўйи 30м га, диаметри 2м га этади. Пўстлоғи кулранг, бўйига ёрилган бўлади. Шох-шаббаси кенг ва юмалоқ, куртаклари ётиқ, тукли. Новдаси ипаксимон тукли, шохлари эса туксиз. Барглари лансецимон тузилиб, чети майда тишчали, ўткир учли бўлиб, асосий томирлари ёнида ипаксимон туклар бор. Улар ёзнинг ўрталарида тўкилиб кетади, бироқ пастки томонида бироз сақланиб қолади. Оқтол барг ёзиш билан бир вақтда ёки бироз кейинроқ гуллайди. Гуллари кучала ҳосил қилиб, сийрак жойлашади, гул пояси тукли унинг тубида кулранг баргчалар бор. Гул ён баргчалари бир ҳил рангда. Уруғчиси қисқа устунчали, икки қисмга ажралиб турадиган тумшукчали. Меваси 25-30 кунда этилади. Бу тол асосан уруғидан яхши кўпаяди. Тўнқасидан новда чиқариб тикланади, поясидан ҳам кўпаяди.

Толнинг ёғочи оқ, пушти рангда, юмшоқ, энгил бўлиб, қурилишда ва бошқа хўжалик ишларида ишглантилади. Пўстлоғида 5-11% салицин моддаси бор. Бу тол кенг тарқалган, унинг ареали шимолда 62° шимолий кенгликкача этиб боради. У МДХ нинг эвропа қисмида, Кавказ ва Марказий Осиёда кенг тарқалган. Бу тол дарё қирғоқларида, кўл бўйларида, ботқоқ эрларда ўсади, нам кўп эрларда экилади. МДХ дан ташқари, Кичик Осиёда, эронда ва Хитойда ҳам кўп учрайди. Оқтол қурғоқчиликка, иссиққа ва совуққа ҳамда тупроқнинг шўрига чидамли, чиройли дарахт. Шаҳарларда аҳоли яшайдиган деярли ҳамма жойларда кўп экилади. Унинг мажнунтол сингари шакллари бўлиб, улар кўкаламзорлаштириш учун жуда мос келади. Уни истироҳат боғларига, сув ҳавзалари бўйига кўп экиш тавсия этилади.

Синувчан тол (*Salix fragilis L.*) кичикроқ дарахт, одатда пўстлоғи ёрилган бўлади, шохлари оч сариқ ва яшил рангда бўлиб, жуда мўрт. Баргларининг пластинкаси кенг лансецимон, чет тишлари, безли, туксиз, ялтироқ. Оқтол барг ёзиш билан бир вақтда гуллайди, кучаласининг бўйи 5-7 см, чангчиси 2 та эркин жойлашган. Уруғидан, қаламчадан, поядан яхши кўпаяди. У МДХ нинг барча худудларида учрайди.

Ёғочи қурилишда ва турли бошқа асбоб ускуналар яшаш учун ишлатилади. Пўстлоғида 10% га яқин салицин ва таннин моддаси бор, улар медицинада ишлатилади. Бу тол ҳам оқтол сингари кўкаламзорлаштиришда кўп экилади.

Сариқтол (*Salix daphnoides Will.*) бўйи 15 м га этади, кийшиқ танали пўстлоғи бўйига ёрилган, қорамтир рангда. Шох-шаббаси овал ёки пирамида шаклида, новдаси сариқ-яшил, ғишт рангда тукли, барглари чўзиқ, лансецимон, ўткир учли, чети тишчали, безли, туксиз. Барг ёзишдан олдин гуллайди, кучаласи йўғон, узун гулларида 2 та чангчи, қисқа устунча бор. Бу толнинг пўстлоғида 6-12% таннин моддаси бор, новдасидан сават тўкилади. кумда ва кумоқ тупроқли эрларда яхши ўсади. Қаламчадан кўпайтириш мумкин. Асосан ғарбий европадаги тоғларда тарқалган.

Эчкитол (*Salix caprea L.*) дарахт ёки бута бўйи 8-10 м, танаси тўғри, пўстлоғи аввал силлиқ, яшил бўлиб, сўнг ёрилиб кетади. Шох-шаббаси юмалоқ шаклда, ёғочи пўстлоғидан тозаланганда қизил рангда бўлади. Ёш новдалари кулранг тукли. Ёнг баргчалари тез тўкилиб кетади. куртаклари йирик, бўйи 5 мм, туксиз, кўнғир рангда. Барглари тухумсимон, овал ёки кенг лансецимон шаклда, юз томони тўқ яшил бўлиб, туксиз, ғадир-будир, остки томони кулрангда, тукли, барг ёзишдан олдин, март ойининг бошларида гуллайди

Бу тол нектарли ўсимлик. Бир гектар эрдаги толнинг нектаридан 150 л ширин суюқлик тайёрлаш мумкин. Меваси апрел-май ойида этилади. Уруғдан яхши кўпаяди. Вегетатив усулда секин кўпаяди.

Эчкитол МДХ нинг деярли барча худудларида тарқалган. У нинабаргли ўрмонларида аралаш ҳолда ўсади ва иккинчи ярусни ташкил қилади. эчкитол бошқа толларга нисбатан соясевар дарахтдир. Пўстлоғида 16% таннин моддаси бор. Ёғочи қурилишда ва ҳар хил асбоб-ускуналар яшашда кўп ишлатилади. Новдаларидан сават тўкилади. Манзарали дарахт сифатида экилади.

Сават толи (*Salix viminalis L.*) бута бўлиб, бўйи 5-6 м, ёш новдалари кулранг тукли ёки туксиз, шохлари ҳам туксиз. Барглари чизиқ- лансецимон, ўткир учли, чети текис, пастга эгилган, орқа томони ипаксимон тукли. Барг чиқаришдан олдин ёки бир вақтда гуллайди. Бу тол Россиянинг ўрмон-тундрадан чўл зонасигача тарқалган. Ўрта ва ғарбий европада, Хитойда, Монголияда ва Ҳиндистонда учрайди. У дарё бўйларида, оролларда ўсиб, калин ўрмон ҳосил қилади. Бу тол қаламчадан яхши кўкаради. Унинг новдасидан энг яхши сават тўкилади. Пўстлоғида 6-15 % таннин моддаси бор. Маданий ҳолда кўплаб экилади.

Қизил тол (*Salix purpurea* L.) бута, бўйи 4 м, шох ва новдалари узун, эгилувчан, туксиз, тўқ қизил рангда бўлиб, айрим вақтларда қизил зангори рангга киради. Барглари қарама-қарши жойлашади. Барг пластинкаси юпқа, туксиз, яшил – зангори рангда, чети текис, тескари тухумсимон, қуриганда қорайиб қолади. Барглари ёзилгунча ёки бир вақтда гуллайди.

У Қримда, Кавказда ва Марказий Осиёда учрайди, қаламчадан яхши кўпаяди Унинг эгилувчан ингичка новдаларидан сават тўқилади. Дарё ва кўл бўйларида яхши ўсади.

Қоратол (*Salix australior* L.) бўйи 15- 25 м га, диаметри 50-80 см га этадиган, новдалари қизил-новвоти рангдаги, силлиқ туксиз дарахт. Ёш новдаларининг учи тукли. Куртаклари ўткир учли, новвоти рангда, новдага ётиқ жойлашган. Барг банди калта, безсиз. Ён баргларининг бўйи 2-8 см, эни 1,5-5 см, ўткир учли, кенг ёки тор лансецимон, чети тишчали, ҳар иккала томони бир ҳил яшил рангда туксиз. Бу тол бир жинсли икки уйли дарахт. эркак гули кучаласининг бўйи 7 см, эни 1 см келади. Гулён баргчалари тухумсимон бўлиб, калта тукли. Урғочи гулининг кучаласи 4-6 см узунликда, эни 0,6-0,9 см. Гулён баргчалари тухумсимон бўлиб, калта тукли. Қоратол барг ёзиш билан бир вақтда гуллайди. Қаламчадан кўпайтириш мумкин.

Ёғочи оқ, эгилувчан бўлиб, новдаларидан сават тўқилади. 2-3 йиллик новдаларидан тоқзорларга ишқом қилиш учун ва майда асбоб усқуналар ясашда ишлатилади. Бу тол Олоёрти паст тоғларида, Жанубий Қозоғистон ва Марказий Осиёдаги дарё бўйларида тарқалган. У маданий ҳолда кўп экилади.

Мажнунтол (*Salix babylonica* L.) Бўйи 8-10 м, диаметри 50-60 см бўлган дарахт. Пўстлоғи бўйига ёрилган, тўқ кул рангда . Шохлари узун, ингичка бўлиб, кўпинча пастка осилиб туради. Новдаси сариқ-яшил ёки қизғиш рангда. Куртаклари майда, ўткир учли, яшил-қўнғир рангда. Барглари тор лансецимон, бўйи 10-16 см, эни 1-1,5 см, учи ўткир, чети майда тишчали, айрим вақтларда тишсиз. Ёш новдасидаги барглари тукли, юз томони тиниқ яшил, ялтироқ, орқа томони оқиш ёки зангори рангда. Барг бандининг бўйи 0,7-0,9 см, безсимон тукли, 15-30 та ён томири бор. Ён баргчалари лансецимон ёки жуводдизсимон, ўткир учли, чети тишчали. Икки уйли дарахт. Кучаласи ингичка, калта бандли, тубида баргчалари бор, гуллари зич жойлашган, барг ёзиб бўлгандан сўнг гуллайди. Гулён баргчалари ингичка, тухум ёки лансецимон, учки қисми узун тукли. Бу тол қаламчадан яхши кўпаяди.

Мажнунтол Месопотамияда табиий тарқалган. Кавказда ва Марказий Осиё республикаларида манзарали ўсимлик сифатида ариқлар, ҳовузлар бўйига кўп экилади. Шох-шаббаси эгилиб ўсганлигидан жуда чиройлидир. Унинг яна бир тури Хитойдан келтирилган мацудан толидир.

Унинг барглари тўқ-яшил рангда бўлиб, шох-шаббаси пастка осилиб ўсганлигидан ниҳоятда чиройли. Булардан ташқари туркумнинг **жунғор толи (*Salix songorica* Rgl.), тупон толи (*Salix turanica* Nas.), Тян-Шан толи (*Salix tianschanica* Rgl.)** каби турлари ўрмончиликда ва кўкаламзорлаштиришда фойдаланилади..

ТЕРАК (POPULUS) ТУРКУМИ

Туркумнинг вакиллари дарахт бўлиб, бўйи 40-50м га, диаметри 1-1.5м га этади. Танаси тик ўсади, бир танали, айрим турларининг танаси иккига шохланади. Шох-шаббаси тухумсимон, пирамида, тор пирамида, кенг овал шаклида бўлади. Пўстлоғи ёшига қараб ҳар хил бўлади. Бир йиллик новдаларининг пўстлоғи кул ранг, қўнғир кул ранг ва оч сариқ рангда бўлади. Танасининг пўстлоғи қўнғир-кул ранг, катта ёшида бўйига ёрилган бўлади. Куртаклари йирик-майда, кўп тангачали, юмалоқ, бутилкасимон, жуволдизсимон, стакансимон бўлиб, новдада ётиқ ёки тик жойлашади. Тангачаси элимли ёки элимсиз, ҳидли ёки ҳидсиз. Барглари бандли, навбат билан жойлашади, барг пластинкаси бутун ёки панжали, чизикли, лансецимон, буйраксимон, юмалоқ, ромб шаклда бўлади. Бир туп дарахтнинг ўзида ҳар хил шаклда бўлиши мумкин. Барг пластинкасининг ҳар иккала томони туксиз, ранги ҳар хил. Юз томони тўқ ёки оч яшил, орқа томони кул рангда, айримларида зангори рангда, дағал, қалин пўстли. Баргларининг чети кесик, йирик-майда тишчали ёки бутун. Банди узун ёки калта, юмалоқ, чизикли, эзилган, тукли ёки туксиз. Ён баргчалари тор лансецимон бўлиб, тез тўкилиб кетади. Кучаласи цилиндрсимон бошоқсимон тўпгул. Кўп гули осилиб ёки тик ўсади. Гуллаб бўлгач, у тўкилиб кетади. Тераклар икки уйли, гули бир жинсли дарахт. эркак гуллари тўқ қизил рангда, урғочи гуллари эса яшил тўқ қизил новвоти рангда бўлади. Аксарият тераклар барг ёзишдан олдин ёки барг ёзгандан кейин гуллайди. Гулининг чети ўйиқ, улар гулён баргчалар қўлтиғида ривожланади. Уруғи майда, кўп, кумуш ранг тукли, эни 0,5-0,9 мм. Тераклар шамол ёрдамида, айримлари ҳашаротлар ёрдамида чангланади.

Тераклар серҳосил дарахт бўлиб, ҳар йили ҳосил беради. Уруғи шамол ва сув воситасида тарқалади.

Туранғи (*Populus diversifolia Schrenk*) бўйи 15-18 м га, танасининг диаметри 80-90 см га этадиган дарахт, танаси тик ёки қийшиқроқ ўсади, сершоҳ шохлари йўғон. Шох-шаббаси ёйиқ, кенг, қалин бўлиб, диаметри 10 м гача боради, Пўстлоғи ёш вақтида силлиқ, кул ранг катта ёшида бўйига чуқур ёрилади. Шохлари юмалоқ, ғишт рангда, юпқа пўсти ажралиб туради, туксиз. Новдаси ҳам юмалоқ, туксиз, куртакларининг бўйи 3 мм, учбурчакли ёки кенг тухумсимон, яшил-кул рангда. Барглари ёш вақтида ингичка, дағал зангори-яшил рангда, чети нотекис, унда бўлажак тишчалар изи бор, пластинкаси бир оз букилган, калта бандли. Барг пластинкаси теракнинг ёшига қараб ўзгариб туради. Шунинг учун ҳам бу терак турли баргли терак деб ҳам деб аталади.

Еркак гулли куртакларининг бўйи 8 мм, майда, тухумсимон, ўткир учли, сариқ, новвоти рангда, туксиз. Кучаласининг бўйи 3,5 см, эни 1-2 см. Урғочи гули куртаклари эркак гулли куртакларидан йирикроқ. Кучаласининг бўйи 3-4,7 см, эни 1,5-2 см, тухумсимон, осилиб туради. Меваси калта тукли, сўнг туксиз бўлиб қолади. этилганда қўнғир рангли пардачага ўхшайди ва тез тўкилиб кетади. Уруғининг бўйи 0,8-1 мм, эни 0,4-0,6 мм, ромб ёки лансет шаклида. Юзаси силлиқ, ғадир-будир, сариқ, оқиш ёки новвоти рангда, туби тўқ жигар рангда, сертук, бу туклар уруғга нисбатан 2-5 марта узун, улар кумуш ранг боғлам ҳосил қилади. Бу терак асосан уруғдан кўпаяди, илдиздан

яхши бачкилайди, қаламчадан кўпайтириш жуда қийин. Ёғочи оч сариқ рангда, ўзаги ғишт рангда, қаттиқ. Ўқ илдизи ён томонга шохлаган

Туранғи Қозоғистонда дарё бўйларида, жумладан, Урал, эмба, Иртиш, Сирдарё, Амударё дарёлари бўйида, водийлардаги тўқай ўрмонларида тарқалган, Хитойнинг ғарбида ҳам учрайди. Дарё қирғоқларидаги кумли ва кумоқ тупроқли эрларда туранғи яхши ўсади. Шўртоб эрларни кўкаламзорлаштиришда туранғи катта аҳамиятга эга.

Туранғил терак (*Populus pruinosa Schrenk*) бўйи 18 м га, диаметри 80-90 см га этадиган дарахт. Шох-шаббаси кенг, диаметри 10 м келади. Танаси қинғир-қийшиқ ўсади. Пўстлоғи аввало яшил, сўнг сарғиш-кул рангда, чуқур тик ёриқли бўлади. Шохлари яшил ёки қўнғир-кул рангда. Баргларининг бўйи 3,5 см, эни 4 см, буйраксимон, делтасимон ёки юмалоқ, туби понасимон, пластинкасининг чети 3-5 та майда тишчали, ҳар икки томонида бир хил зангори рангдаги, қалин серет нуқта сингари бўртмалар бор. эркак гулли куртакларининг бўйи 12-13 мм. Кучаласининг бўйи 4-5 см, эни 1-1,5 см, цилиндрсимон, қизил рангда бўлиб, кўп гулли. Гул ён баргчалари пардасимон, делтасимон, кенг лансецимон, чети нотекис ўткир тишчали. Урғочи гулли куртакларининг бўйи 10-12 мм, чўзинчоқ устки томони букик тузилган, учи бир оз тўмтоқ новдага ётиқ жойлашади, ғишт ёки яшил-қўнғир рангда. Кучаласининг бўйи 3,5 см, эни 1,5 см, тухумсимон, яшил-новвоти рангда, 20-32 та гулли. Гул ён баргчалари пардасимон, лансецимон, чети бутун ёки нотекис тишчали, уруғининг бўйи 0,8-0,9 мм, эни 0,4-0,5 мм, тухумсимон ёки тескари тухумсимон. Туси сарғиш ёки оч сариқ, кумуш ранг узун туклари бор, бу туклар уруғга нисбатан 5,5 марта узун.

Туранғил теракнинг ёғочи оқ, қаттиқ бўлади. Илдизи ўқ илдиз, сершоҳ, оч- сариқ юмшоқ, пўстлоғи қўнғир рангда. Марказий Осиёда ва Қозоғистондаги барча дарёлар бўйида, шўртоб тупроқли эрларда туранғи билан бирга ўсади ва қалин ўрмонзорлар ҳосил қилади. Уни шўртоб тупроқли туманларда аҳоли яшайдиган жойларни кўкаламзорлаштиришда кўплаб экиш тавсия этилади. Туранғил терак эрон ва Хитойнинг ғарбида учрайди. Туранғил теракка яқин дурагай тур ***Populus glaucicomans Kom.*** Амударё, Сирдарё ҳамда, Или дарёсининг қирғоқларида учрайди. У **эфрат туранга тераги (*Populus ariana Dode.*)** билан туранғил терак (***Populus pruinosa Schrenk***) нинг чатишишидан келиб чиққан. Барг пластинкасининг шаклига кўра, у ҳар иккала турдан фарқ қилади ва оралиқ ўринда туради.

Чиннитерак-кўктерақ (*Populus bachofenii Lauche.*) бўйи 20 м га, диаметри 1,2 м га этадиган, шох-шаббасининг диаметри 12 м келадиган дарахт. Танаси кучли шохланган бўлади. Пўстлоғи аввал силлик, яшил-кул ранг бўлиб, қишда оқаради, баҳорда яшил ранги кучаяди. Катта ёшида пўстлоғи узунасига ёрилган бўлади. Шохидаги барглари новда баргларига нисбатан майда бўлиб, бўйи 4,5 см, эни 3,5 см, кенг тухумсимон ёки юмалоқ, танаси тўғри, дағал, юқори қисми тўқ яшил, пастки қисми яшил рангда, бир оз кигиз тукли ёки туксиз, чети йирик тишчали. Барг куртагининг бўйи 3-4,5 см, тухумсимон, ёки учбурчакка ўхшаш, оқ кигиз тукли. Кучаласининг бўйи 7-8 см, эни 0,7-0,8 см, кўп гулли. Гуллари 95-100 та бўлиб, тукли бандчаларда

жойлашади. Гулён баргчалари пардасимон, тескари тухумсимон, чети тишчали, кизил-кўнғир рангда, туксиз, учи узун тукли. Гулқўрғони овалсимон, серет, букик, туксиз. Урғочи гули куртакларининг бўйи 8-10 мм, оқ тукли, кучаласи 5-9 см, кўп гулли. Гуллари тукли бандда жойлашади. Гулён барглари пардага ўхшайди. Кенг лансецимон, учки томони тишчали, кизғиш рангда, узун тукли.

Ёғочи оқ, юмшоқ, ўзаги кизғиш. Сершоҳ ўқ илдизли. Бу терак Тянь-Шан тоғининг ғарбий қисмида – Угам, Арслонбобда, Сари-Челак ва бошқа тоғ дарёлари қирғоқларида ва тоғ қияликларида ўсади. Шунингдек ғарбий Помирда– Ҳисор тоғининг жанубий қияликларида, Вахш, Тўпаланг дарёлари, Сурхондарё қирғоқларида ўсади. У Кичик Осиёда ва эронда ҳам учрайди.

Бу терак уруғдан ва қаламчадан кўпаяди, тез ўсади. Суғориб турилса, шўртоб эрларда ҳам ўсади. Ҳар турли касалликларга ва хашаротларга, қурғоқчиликка чидамли. Дурагайлаш ишларида кўп қўлланилади. У Марказий Осиё республикаларида маҳаллий аҳоли томонидан ёғоч олиш мақсадида кўп экилади.

Осокор , қоратерак (*Populus nigra L.*) бўйи 30 м, диаметри 1,5 м, шох-шаббаси кенг, пирамида ва тухумсимон шаклда, йирик дарахт бўлиб, танаси битта ёки шохланган бўлади. Пўстлоғи бўйига ёрилган, тўқ кул ранг. Шохлари кул ёки новвоти ранг. Барглари тухумсимон ёки делтасимон, бўйи 3-5 см, эни 3,5 см, ўткир учли, чети тишчали, барги бандли, бир оз тукли. Новдаси юмалоқ, сариқ, пушти, яшил, бир оз калта туклари бор ёки туксиз. Барг куртакларининг бўйи 18 мм, конус шаклида, учли, туксиз. Новдасидаги барглар 7,5 см, эни 7,2 см, овалсимон-учбурчак шаклида, делтасимон, туби кенг понасимон ёки текис, чети тишчали. Барг банди 2,7-3,5 см, бир оз тукли ёки туксиз. эркак гулли куртакларининг бўйи 10-12 мм, тухумсимон, жигар ранг, туксиз. Кучаласининг бўйи 6,9 см, эни 1 см, кўп гулли, гули 24 та бўлиб, туксиз калта бандда жойлашади. Гулён баргчалари пардасимон, кўнғир рангда, бўйи 3-5 мм, кенг ёки юмалоқ шаклда, туби понасимон, туксиз, чети чуқур ўйик. Урғочи гулли куртакларининг бўйи 14-16 мм, жуводизсимон, силлик, яшил-кўнғир рангда, элимли, туксиз. Кучаласининг бўйи 5-7 см, эни 0,8 см, калта тукли, кўп гулли, гули 33-40 та бўлиб, 15 мм ли гулбандчада жойлашади. Гулён баргчалари пардасимон, учбурчак шаклда, учи узун киприкли. Кўсаги тухумсимон ёки юмалоқ, бўйи 5-7 мм, эни 3,5-5 мм, уч паллали, туксиз, майда дўмбоқчали. Уруғи йирик бўлиб, бўйи 2 мм, эни 1 мм, оқ, чўзинчоқ, калта кигиз тукли.

Ёғочи оқ, ўзаги кўнғир рангда, юмшоқ, энгил бўлиб, қийшаймайди, ёрилмайди, кейинчалик қораяди. Шунинг учун ҳам у қоратерак деб аталади. Ёғочида селлюлоза миқдори 50% ни ташкил этади. Ўқ илдизи сершоҳ. Сув босишига ва совуққа чидамли. Қора теракнинг кўп шакллари бўлиб, улар барг пластинкасининг тузилишига кўра бир-биридан фарқ қилади. Қоратерак уруғдан, ҳамда қаламчадан яхши кўпаяди, тез ўсади. Кучсиз шўртоб тупроқли эрларда ўса олади.

Қоратерак МДҲ нинг эвропа қисмида, Қрим ва Кавказгача бўлган эрларда, Ғарбий ва Шарқий Сибирнинг жанубий қисмида, энисей дарёси

водийларида ўсади. У Ғарбий эвропанинг (Скандинавия, Ирландия ва Шотландиялардан ташқари) ҳамма эрида ва Кичик Осиёда ҳам учрайди. Бу терак асосан дарё бўйларида ўсади. МДХ нинг эвропа қисмида ва Марказий Осиё республикаларида кўп экилади.

Мирзатерак (Популус пйрамидалис Роз.) йирик дарахт бўлиб, бўйи 40 м, диаметри 1 м, шох-шаббаси колоннасимон шаклида. Пўстлоғи бўйига ёрилган, сариқ-кул ранг. Шохлари юмалоқ, яшил-кул ранг, барги ромб шаклида бўлиб, учбурчакка ўхшайди. Барг банди 2 см узунликда, туксиз. Новдаси юмалоқ, яшил, ялтироқ, туксиз. Баргининг бўйи ва эни 5-7 см, кенг учбурчаксимон, туби кенг понасимон, калта, ўткир учли, чети тишчали, юз томони яшил, орқаси оч сариқ. Барг банди 3 см келади, туксиз, эркак гулли куртакларининг бўйи 12 мм, тор конуссимон, туксиз. Кучаласининг бўйи 4-10 см, эни 0,8-0,9 см, кўп гулли (72 та гули бор), пояси туксиз. Гули 1,5 см ли туксиз бандда жойлашади. Гулён баргчалари пардасимон, қўнғир рангда, бўйи 3 мм, эни 2 мм бўлиб, кенг юмалоқ шаклда, учи узун, шокилали, туби тор понасимон. Урғочи гулли куртаклари эркак гулли куртакларига ўхшаш. Кучаласи эркак гулли теракларникига нисбатан калта ва ингичка, бўйи 5-6 см, эни 4 мм, кўп гулли (57 та гули бор), гули 1 мм, туксиз бандда жойлашади. Гулён баргчалари пардасимон, қўнғир рангда, эни бўйидан узун, учки томони бўлакли. Кўсаги тухумсимон, туксиз, икки паллали, ғадир-будир, ёғочи оқ-сариқ ёки оқ, юмшоқ.

Бу терак МДХ нинг эвропа қисмида, Кавказда, Қримда, Марказий Осиё республикаларида ёғоч олиш мақсадида кўп экилади. Афғонистонда, Ҳимолайда, Ўрта эр денгизи атрофи мамлакатларида, Кичик Осиёда, эронда учрайди. Бу терак уруғдан ва қаламчадан яхши кўпаяди. Тез ўсади. Шўртоб тупроқли эрларда ҳам ўсади, иссиққа ва қурғоқчиликка чидамли. Ёғочидан курилишда кенг фойдаланилади. Жуда чиройли дарахт. Аҳоли яшайдиган жойларни кўкаламзорлаштиришда жуда катта аҳамиятга эга.

Қора терак кенжа туркумига яна **Ўзбекистон тераги ((Populus Usbekistanica Kom.), тожикистон тераги (Populus Tadschikistanica Kom.), делтасимон терак (Populus deltoides Marsh.),** сингари турлар киради.

Тоғтераk (Populus densa Kom.) бўйи 15 (18) м, диаметри 80 см келадиган дарахт. Танаси сершоҳ, шох-шаббаси тухумсимон.

Пўстлоғи яшил, қўнғир, оқ, аввал силлиқ, сўнг бўйига ёрилган бўлади. Шохи юмалоқ, кул ранг, юпка пўст ташлаб туради, туксиз. Барги тухумсимон, бўйи 5-6см, эни 3-4 см. Чети тишчали, юз томони яшил, орқа томони оқиш рангда. Барг бандининг узунлиги 12-14мм, чизиқли ёки юмалоқ, тукли. Новдалари калта, қиррали, қўнғир-сариқ рангда, калта тукли ёки туксиз. Барг куртакларининг бўйи 20-21 мм, бутилкасимон, ўткир учли, элимли, қўнғир-яшил рангда, туксиз. Новда барглари эллипссимон ёки кенг лансецимон, чети ўткир арра тишли, кам тукли, юз томони яшил, орқа томони оч яшил. Барг банди чизиқли, юмалоқ, тукли. эркак гулли куртакларининг бўйи 18 мм, тор конуссимон, ўткир учли, қўнғир-яшил рангли, элимли. Кучаласининг бўйи 10 см, эни 1-2 см, кўп гулли (50 та гулли), гуллари зич жойлашади, гулбанди калта, бўйи 1,5 мм. Гулён баргчалари пардасимон, қўнғир рангда, учи

шокилали, туби тор понасимон, туксиз, тез тўкилиб кетади. Урғочи гули кучаласининг бўйи 8,9 см, эни 1,2-1,3 см, кўпгулли (30-32) бўлиб, гулбанди 1 мм тукли, гулёнбаргчалари кенг тухумсимон, чўтир, уч паллали. Уруғи чўзинчоқ бўлиб, бўйи 21 мм, эни 1 мм, ясси туби текис, учи чўзиқроқ, оч сарик калта оқ, тукли.

Ёғочи оқ, юмшоқ, ўзаги сарик бўлиб, ўқ илдизи сершоҳ. Илдизининг пўстлоғи оч жигар рангда, ёғочи оч сарик. Ёғочида 51% селлюлоза бор. У тоғлардаги тошли эрларда ўсади. Бу терак Ғарбий Тянь-Шанда, Помир-Олой тоғининг жанубий қияликларида, Қизилсув дарёсининг юқори қисмида учрайди. У уруғидан ва қаламчадан кўпаяди. Секин ўсади, касаллик ва ҳашаротларга чидамли. Қурғоқчиликка ва иссиққа чидамсиз. У кам экилади. Бу тераклар қаторига **помир тераги (*Populus pamirica* Kom.), талас тераги (*Populus talassica* Kom.), хитой тераги (*Populus simonii* Carr.)** киради. Улар морфологик тузилиши ва географик тарқалишига кўра бир-биридан фарк қилади. Лаурбаргли терак Шарқий Қозоғистонда, талас тераги Талас дарёси қирғоқларида, Оқсув дарёсининг водийларида ўсади. Хитой тераги Хитойнинг тоғли худудларида кенг тарқалган.

Меваси тукли терак (*Populus trichocarpa* (Hook.) Torr.et.Gray.) бўйи 40 (60) м, диаметри 0,5-2,5 м келадиган бир танали дарахтдир. Танаси қийшиқ ўсади. Пўстлоғи рангли, силлиқ, оқ ясмиқчали, катта ёшида бўйига чуқур ёрилган бўлади, бу пайтда у тўқ кул ранга киради, пўст ташлаб туради. Шохлари юмалоқ, новвоти кул ранг. Барглари лансецимон, бўйи 6-9 см, эни 2-3 см, туби кенг понасимон. Барг бандининг узунлиги 3-4 см, юмалоқ, калта тукли. Новдаси юмалоқ, сарғиш-кул рангда, ялтироқ, туксиз. Барг куртакларининг бўйи 1,2 см, шакли жуволдизсимон, букик, яшил-кўнғир, элимсиз, ҳидли. Барг бандининг узунлиги 2-2,5 см, пушти, юмалоқ. Новда баргларининг бўйи 8 см, эни 3,5 см, кенг лансецимон, туби текис, тўғри ёки кенг понасимон, ўткир учли, юз томони тиниқ яшил, орқа томони кумуш рангда, туксиз, куюш нурида кумушдек товланади. эркак гули кучаласининг бўйи 10 см, кўп гулли. Гули 1,5 мм бўлиб, туксиз бандда жойлашади. Гулён баргчалари пардасимон, энли, туби кенг понасимон, учи шокилали. Урғочи гули кучаласининг бўйи 8 см. Кўсаги 2 см, кенг тухумсимон, уч паллали, тукли.

Ёғочи оқ, юмшоқ, ўзаги жигар рангда. Ўқ илдизи сершоҳ. Бу терак қаламчадан яхши кўпаяди, тез ўсади, қисқа муддат ичида кўп ёғоч маҳсулоти олиш мумкин. Жуда манзарали дарахт. У АҚШ ва Канадада дарё, кўл ҳамда Тинч океани қиғоқларида учрайди. Шимолий Американинг ғарбий қисмида, Алясканинг жанубидан то Калифорниягача тарқалган, тоғли минтақаларда денгиз сатҳидан 1800 м баландликгача кўтарилади. У алоҳида ва бошқа турдаги дарахтлар билан бирга ўсади ва кичик ўрмонзорлар ҳосил қилади.

ЖИЙДАДОШЛАР (ELAEAGNACEAE) ОИЛАСИ

Бу оиланинг вакиллари дарахт ёки бута ўсимликларидир. Барглари оддий тузилган бўлиб, навбат билан жойлашади, ёнбаргчасиз. Гуллари тўғри. Меваси резавор ёки сохта мева. Ҳашаротлар ёки шамол воситасида

чангланади. Булар қурғоқчиликка ва тупроқнинг шўртоблигига чидамли бўлиб, ўрмонзорларни мелиорация қилишда аҳамиятга эга.

Оила таркибидаги туркумлардан жийда ва чаканда жуда кенг тарқалган бўлиб, халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга.

ЖИЙДА (ELAEAGNUS) ТУРКУМИ

Ингичка баргли жийда, қушжийда (*Elaeagnus angustifolia* L.) Баландлиги 8 метргача бўлган кичик дарахт ёки бута бўлиб, Марказий Осиё ва Кавказ дарё тўқайларида кенг тарқалган асосий дарахт ўсимлиги ҳисобланади. Қушжийдани тупроқ танламаслиги, шўр эрларда ўсишга мослашганлиги ўрмон мелиорациясида қадрланади. Барглари манзарали хусусиятига кўра кўкаламзорлаштиришда кенг фойдаланиш мумкин. Мирзачўлда шўрланган эрларда кенг экилмоқда. Барглари эллипссимон ёки лансецимон шаклда 5-8 см узунликда, юқори томони яшил рангда, остки қисми кумушсимон рангда. Барглари ёзиб бўлгач гуллайди. Гуллари жуда хушбўйлиги билан ажралиб туради. Гуллари кўнғирокча кўринишда сариқ рангда, барг кўктоғида 1-3 донагача бўлади.

Мевалари 1,5 см узунликкача бўлган донача, унсимон ширин мева этига эга. 3-4 ёшдан мевага киради. Ёғочи дурадгорчиликда ишлатилади. Жуда чуқур ўсувчи илдиз системасини вужудга келтиради. Дастлабки ҳаёт босқичида тезроқ ўсиб ривожланади, кучли шўрланган ва тошлоқ тупроқларда 5 ёшида 4 м баландликка этади. Иссиқликка, қурғоқчиликка чидамли, энг асосий бошқа дарахт турлари ўса олмайдиган шўрхоқ тупроқларда бемалол ўсади. Уруғидан, қаламчалар орқали кўпайтирилади, тўнқасидан бачкилар ҳосил қилиб тез ўсади, 60-80 йилгача яшайди. Ихотазорлар барпо этишда кенг фойдаланилади.

Шарқ жийдаси (*Elaeagnus orientalis* L.) Ушбу жийда ареали Помир-Олой, Кавказ Марказий Осиё тоғлари худудларини қамраб олган, 500 м дан баланд тоғ ёнбағирларида кўплаб ўсади. 7-8 м баландликкача ривожланувчи дарахт, дарахт танаси тўқ жигарранг, барглари лансецимон шаклда оқ ғубор билан қопланган. Шарқ жийдасининг йирик мевали шакллари халқ селекцияси маҳсули бўлиб, "нон жийда" номи билан аталган.

Нон жийда Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида аҳоли томонидан кўплаб ўстирилади, айниқса унинг шўрланган ва сизот сувлари тупроқ юзасига яқин жойларда ўсувчи экотиплари ўрмон мелиорацияси учун катта аҳамиятга эгадир.

Узоқ ўтмишда жийда меваси маҳаллий аҳолининг асосий озиқ-овқат маҳсулотларидан бири ҳисобланган, меваси қуритилган ҳолда қиш-баҳор мавсумида истемол қилинган. Шу сабабли нон жийда доимо селекция предмети сифатида ўрганилган, йирик мевали ва серҳосил шакллари яратилган. Жийда мевалари серҳосиятлиги билан машҳурдир, меваси таркибида 40-67,8% қандлар, 11% оқсил, 36% гача танидлар 0,44-2,46% органик кислоталар, 100 мг % гача С, В, РР, э витаминлари мавжуд. Жийда кўкаламзорлаштиришда кенг қўлланилади, унинг кумушсимон барглари ва хушбўй гуллари, сариқ мевалари манзарали хусусиятлар ҳисобланади. Май ойи бошларида гуллайди, сентябр- октябр ойларида меваси пишиб этилади.

Нон жийда дарахтининг ёғоч мустахкам, қурилиш соҳасида ҳам ишлаца бўлади.

Кумушсимон жийда (*Elaeagnus argentea Pursh.*) Ушбу жийда турининг ватани Шимолий Америка бўлиб, МДХ давлатларида маданийлаштирилган холда учрайди.

Кичик дарахт ёки бута кўринишида 1-3 м баландликка эга бўлиб, тана пўстлғи тўқ кулранг, барглари кумушсимон ғубор билан қопланган. Мевалари худди қушжийда мевалари каби чўзинчоқ-думалок.

Кўкаламзорлаштиришда кенг фойдаланилади, қурғоқчиликка чидамсиз лекин совуққа чидамли. Дарё қирғоқларини, жарликларни мустахкамлашда кенг фойдаланилади.

ЧАКАНДА (HIPPOPHAE) ТУРКУМИ

Бу туркумнинг вакиллари кичик дарахт ёки бута ўсимлик бўлиб, бўйи 4-6м, диаметри 15-20 см келади. Туркумнинг битта тури **жумрутсимон чаканда (*Hippophae rhamnoides L.*)** МДХ флорасида кенг тарқалган. Танаси ва новдаларнинг пўстлоғи сариқ-кўнғир ёки қора. Кўп бўғимли новдалари зич тикан билан тугайди.

Новдалари аввал кумуш ранг, сўнг кўнғир ранг тангачалар билан қопланган, куртаклари майда, юмалок, ялтироқ, 2-3 та тангача билан ўралган. Барглари ингичка лансецимон тузилган, бўйи 8 см га этади, навбат билан жойлашади. Чети бутун, бир оз қайрилган бўлади. Барг пластинкасининг юз томони тўқ яшил, орқа томони эса қалин қопланган юлдузсимон тангачалар туфайли кумуш рангда бўлади.

Чаканда эрта баҳорда (март-апрел ойларида) барг ёзишдан олдин ёки бир вақтда гуллайди. Гуллари айрим жинсли, икки уйли бўлиб, бошоқсимон тўпгул хосил қилади. Уруғчи гуллари рангсиз, яшил рангда бўлиб ён шохчалари кўлтиғида 2-5 тадан бўлиб жойлашади. Меваси сохта данакча, пушти новвоти ёки қизил рангда, сентябр ойида этилади. Мевасининг узунлиги 6-8мм, диаметри 5-6мм, 100та мевасининг оғирлиги 9-16 грамм чиқади. Уруғлари тухумсимон бир чизикли, тўқ жигар ёки қора рангда, бўйи 3 -5 мм, диаметри 2-2,2 мм атрофида. Уруғи баҳорда сепилса, албатта стратификсия қилиш зарур, кузда эса стратификация қилинмасдан сепилади. Чаканда илдизидан бачкилайди, пархиш йўли ва ёғочлашган қаламчалари билан кўпаяди.

Унинг ареали нихоятда кенг, МДХ да Болтиқ бўйи ҳудудларида, Молдавияда, Қора денгиз бўйида, Шимолий Кавказда, Закавказеда, Фарбий ва Шарқий Сибирда ҳамда Марказий Осиёда учрайди. Ўзбекистонда Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида чаканданинг йирик табиий бутазорлари мавжуд (64 га) ва кўриқхона шароитларида яхши сақланган. Ушбу чаканданинг зарафшон популясияси арид иқлимли ҳудудларда ўсишга мослашган бўлиб, бой генофондга эга ва селекция ишларида аҳамияти баланд.

У дарё, кўл ва денгиз қирғоқларида тошлок, дренажга эга эр ости сувлари мавжуд эрларда яхши ўсади.

Тоғли раёнларда денгиз сатҳидан 1000-1500 м баландликка кўтарилади. Теракзор ва толзорларда ўсади. У ёруғсевар, совуққа, хавонинг қурук

келишига чидамли. Ҳар хил тупроқли эрларда ўса олади. Унинг серсув мевасини янгилигида эйиш мумкин, таркибида 9% гача қимматли чаканда мойи (облепиховое масло) ва С витамини бор. Гули нектарли. Республикамизда чакандани саноат миқёсида ўстириш энди йўлга қўйилмоқда, фармацевтика саноати учун хом-ашё базасини яратиш муҳим халқ хўжалиги аҳамиятига молик иш ҳисобланади. Чаканданинг зарафшон популясиясидан бир қатор қимматли хўжалик белгиларига эга шакллар танлаб олинган, селекция ишларини кучайтириш лозим.

Чаканданинг ёғочи қаттиқ, қалин ва жуда пишиқ бўлиб, дурадгорликда ишлатилади. У паркларда манзарали ўсимлик сифатида кўп экилади, айниқса кузда меваси этилганда гўзал манзара ҳосил қилади. Дарё ва кўллар қирғоқларидаги кўчма қумлар харакатини тўхтатиш мақсадида экиш мақсадга мувофиқдир.